

Daar was
laatst een
meisje
loos

Vrouwen die
als mannen
leefden
1600 - 1900



GEERTRUID TER BRUGGE,
hebbende gedient in den oorlog veer
Dragender.

GEERTRUIDIS TER BRUGGE,
Aagienfis: quae inter-Dracones miles
stipendia meruit.

Daar was laatst een meisje loos

Vrouwen die
als mannen
leefden
1600 - 1900

Brochure ten behoeve van de bovenbouw van het voortgezet onderwijs

Tentoonstelling van 28 september tot en met 24 november 1991

Tekst:

Ingrid van Hoorn

Samenstelling tentoonstelling:

Ingrid van Hoorn en Hanneke Oosterhof

Ontwerp omslag:

Vormvisie, Apeldoorn

Druk en opmaak:

Drukkerij De Rijn, Dieren

Afbeelding omslag:

P. van den Berghe (1665 - 1737), Geertruid ter Brugge, hebbende gedient in den oorlog voor Dragonder,
gravure, collectie Historisch Museum Marialust

Deze uitgave kwam tot stand met financiële steun van de Provincie Gelderland

'Alzo Maria van Antwerpen, zig te voren genoemt hebbende Machiel van Antwerpen, oud vijftig jaren, geboren te Breda ... buiten pijn en banden van ijzer bekend en beleden, ... dat zij in den jare 1751 door de Krijgsraad van 't guarnisoen te Breda is gebannen uit de Generaliteit ... ter sake sij in 't jaar 1746 in de Graaf (Grave) als soldaat voor ses jaren had dienst genomen onder de compagnie van den luytenant generaal Veldman...'

Maria van Antwerpen, die in het bovenstaande vonnis van de rechtbank te Gouda tot de orde geroepen wordt, is een van de vrouwen die centraal staat in de tentoonstelling 'Daar was laatst een meisje loos' in Historisch Museum Marialust in Apeldoorn. De titel van de tentoonstelling is ontleend aan een liedje dat al eeuwenlang elke Nederlander bekend in de oren klinkt. Minder bekend is dat in het lied het waar gebeurde verhaal bezongen wordt van de vele vrouwen die in de zeventiende en de achttiende eeuw hun vrouwelijke identiteit inruilden voor de mannelijke om zich vervolgens te melden als soldaat of matroos bij het Republikeinse leger of de vloot.

Het verschijnsel van vrouwen die als man door het leven gingen deed zich voor in de zeventiende en achttiende eeuw in een groot deel van West-Europa. Na langdurig spuurwerk zijn gegevens achterhaald van 120 vrouwen in mannenkleren in Nederland. Het betreft hoofdzakelijk vrouwen van wie de vermomming vroeg of laat aan het licht kwam. Anderen zullen een succesvoller carrière als man achter de rug hebben gehad; hun verhaal is nooit in de annalen bijgeschreven en zal daarom altijd in de mist van het verleden blijven hangen.

Maria van Antwerpen - alias Machiel van Antwerpen en Jan



van Ant - is wellicht de beroemdste van de vrouwen. Allereerst omdat van haar lotgevallen zeer veel bekend is. Tijdens haar gevangenschap vertelde zij haar levensgeschiedenis aan F.L. Kersteman, schrijver, jurist en ex-militair, die na te zijn veroordeeld wegens oplichting korte tijd Maria's medegevangene was. Hij heeft dit bijzondere verhaal te boek gesteld onder de lovende titel 'De Bredasche Heldinne'. Ten tweede spreekt haar verhaal het meest tot de verbeelding. Niet alleen heeft zij meerdere keren als soldaat gediend bij het Republikeinse leger, zij is tevens tot twee keer toe onder valse voorwendsels met een vrouw in het huwelijk getreden. Haar eerste echtgenote was geheel onwetend van Maria's ware sekse; die kwam pas na drie jaar huwelijk aan het licht toen Maria in dienst van het leger door de straten van Breda marcheerde en herkend werd door een lid van de familie bij wie zij voorheen als dienstbode had gewerkt. Helaas is van Maria van Antwerpen geen enkele afbeelding bekend. Dat geldt overigens voor de meeste Nederlandse vrouwen in mannenkleren. Alleen van Geertruid ter Brugge is een prent bewaard gebleven waarop zij als man staat afgebeeld. Van haar weten we niet meer dan dat zij na enige tijd



(Hanna(h) Snell, gravure uit haar biografie, 1750

Coll. Universiteitsbibliotheek Amsterdam

soldaat te zijn geweest, weer als vrouw in Den Haag ging wonen. Ze was niet getrouwd toen ze in 1706 een kind kreeg. Ze stond bekend als Geertruid de Dragonder. Het thema van de vrouwelijke travestie is evenwel op veel Nederlandse en buitenlandse prenten terug te vinden. Allereerst zijn er de illustraties van boeken over deze vrouwen. De Nederlandse vertaling van de biografie van de Engelse Hannah Snell is geïllustreerd met een afbeelding die de lezer een indruk moet geven van het uiterlijk van dergelijke vrouwen. Ook de geïllustreerde boeken over de Franse soldaat Christine de Meyrak of de Duitse Antoinette Berg zijn hier voorbeelden van. Van deze prenten is niet te zeggen in hoeverre ze op de werkelijkheid zijn gebaseerd. De grote hoeveelheid boeken en romans uit die tijd met een vermomde vrouw in de hoofdrol toont in elk geval dat het lezerspubliek vertrouwd was met het verschijnsel.

J.C. van Vliet, De liedjeszanger, gravure, 2e helft 17e eeuw

Coll. Stichting Atlas van Stok, Rotterdam

Het thema van de rolomkering is ook veelvuldig afgebeeld op de 'verkeerde wereld'-prenten en op de prenten over 'de strijd om de broek', die vanaf de zeven-

'Als gij dees
Nieuwe Wereld
ziet, 't Is al
verkeert en raakt
tot niet', hout-
sneede, ca. 1800

Coll. Van den
Berg



tiende eeuw zeer populair waren. Het ging er op deze volks- en kinderprenten niet om historische figuren in beeld te brengen. De prenten beeldden allerlei omkeringen en verwisselingen van de 'natuurlijke orde' uit en waren bedoeld 'ter lering ende vermaak'. Het omkeren van wat 'normaal' is had niet alleen een grappig effect, het was tevens afschrikwekkend en als waarschuwing bedoeld. In 'de strijd om de broek' staat de man-vrouwverhouding centraal. De verspreiding van het burgerlijk beschavingsideaal maakt het huwelijk en het gedrag van mannen en vrouwen ook bij de volksklassen tot een zeer geliefd thema. Soms wordt de strijd om dit mannelijke kledingstuk bij uitstek letterlijk door vrouwen uitgevochten. Andere keren zien we manlieft het kindje wiegen terwijl de vrouw de scepter zwaait. Uit de

begeleidende tekst blijkt de minachting voor de man die zich zo door zijn vrouw laat knechten en de afkeuring van de vrouw die haar plaats niet kent. De prenten verbeeldden haarscherp de normen en ideeën die er bestonden ten

aanzien van het gedrag van mannen en vrouwen. Deze normen waren in die tijd streng geformuleerd, zowel door de kerk als de staat. Voorop stond de ondergeschiktheid van vrouwen aan het mannelijk gezag. De man zorgde voor de kostwinning, de vrouw voor het huishouden en de kinderen.

In principe vormden de vrouwen-in-mannenklere dan ook een ernstige aantasting van de natuurlijke orde. Zolang hun vermoming echter geheim was bleven de bestaande verhoudingen ogenschijnlijk intact. De verklede vrouwen deden er alles aan om het mannelijk gedrag zo goed mogelijk te imiteren. Barbara Adriaens bijvoorbeeld deed zich voor als hoerenloper. Ze vroeg een arts om medicijnen tegen geslachtsziekten omdat ze immers een 'woeste soldaat van Venus' was. Maria van Antwerpen schafte allerlei typisch mannelijke attributen aan zoals een pijp, een snuifdoos en een hengel. Ze accentueerde haar mannelijkheid door hoog op te geven over haar lust om ten strijde te trekken. De vrouwen waren zich dus sterk bewust van het verschil in gedrag en lichaamstaal tussen mannen en vrouwen. Hoe mannelijker zij zich gedroegen, hoe kleiner de kans op ontdekking was, zo zullen zij hebben overwogen. Als zodanig vormde hun travestie feitelijk

Detail uit 'Het
leven en bedrijf
van Klaas en
Griet', houtsneede,
1e helft 18e eeuw

Coll. Boerma.
Foto: Thea van der
Brink





Het Meisje, zwak en roef van aard
Door siggeniet verwonnen.
Verleijft hier in 's follootepalk -
Nijj dunkt, 's is ontbennen.

geen bedreiging van de bestaande orde. Als vrouw hadden zij zich vrouwelijk gedragen. Eenmaal getransformeerd tot man gedroegen zij zich zoals dat van mannen verwacht kon worden.

Werd zo'n vrouw echter ontmaskerd, dan volgde onvermijdelijk een straf. De hoogte van de bestraffing varieerde sterk. Dit had onder andere te maken met de verklaringen die de vrouwen zelf gaven voor hun ongewone gedrag. Maar eerst moeten we wat meer weten van de achtergrond van deze vrouwen.

Jeugd

Marytje van den Hove, rond 1750 geboren te Oldenburg in Duitsland, liep vanaf haar vijfde jaar in jongensklere. Al vroeg wees geworden, zwierf ze als jongetje bedelend rond op het platteland. Haar hele leven heeft ze mansklederen gedragen.

Margaretha Reymers, een tijdgenote van Marytje en eveneens afkomstig uit Oldenburg, liep op jonge leeftijd van huis weg omdat ze thuis te slecht behandeld werd. Ze werd soldaat en meldde zich later bij de VOC (Vereenigde Oostindische Compagnie) in de hoop dat 'zij daar goed fortuin zou make.' Doordat zij 'groot en grof van lengte en leden' was, twijfelde niemand aan haar sekse wanneer ze in het soldatenpak verscheen. Evenals Marytje en Margaretha

was een groot deel van de verklede vrouwen afkomstig uit het buitenland. In de zeventiende en achttiende eeuw trok de betrekkelijke welvaart in Holland veel buitenlanders naar dit gebied. Vrouwen hoopten er in de steden werk te vinden als dienstbode; een deel van hen eindigde als soldaat of matroos. Deze trek van vrouwen vanuit Duitsland - waar als gevolg van de Dertigjarige Oorlog grote armoede en werkloosheid heerste - naar de steden van Holland wordt uitgebeeld op prenten van het Westfaals Geesje, het prototype van de Duitse dienstboden in Holland. Ook Westfaals Geesje, zo tonen de prenten, slaagt er niet in haar dienstje te behouden en wordt ten slotte soldaat.

Behalve dat een groot deel van onze vrouwen uit het buitenland afkomstig was, gold voor de meesten van hen tevens dat zij uit de lagere klassen en uit gebroken gezinnen kwamen. De vader van Maria van Antwerpen startte zijn loopbaan als brandwijnstoker, maar eindigde als havenarbeider. Op haar twaalfde had Maria haar beide ouders verloren.

Maritgen Jans, dochter van een geweermaker, was al op jonge

leeftijd een weeskind en werd opgevoed door een getrouwd zwaz. Ze trok naar Amsterdam waar ze lange dagen maakte in een zijdetwijnderij voor slechts vijf tot zes stuivers per dag. Op haar zestiende kleedde ze zich als jongen en meldde zich bij het leger. Anna Jans, wiens vader loods was op Texel, ontsnapte aan het regime van haar stiefmoeder en trok vermomd als jongen van huis weg.

Het was in de zeventiende en achttiende eeuw een normale zaak dat meisjes tot aan hun huwelijk in eigen onderhoud voorzagen. Men trouwde doorgaans pas als men zich verzekerd wist van voldoende inkomsten om een zelfstandige huishouding te kunnen voeren. De gemiddelde huwelijksleeftijd was dan ook hoog, voor vrouwen vijftienvijftig jaar. Dat betekende dat meisjes uit de armere lagen van de bevolking vanaf hun vijftiende hun eigen brood moesten verdienen.

Weeskinderen waren daar dikwijls al op nog jongere leeftijd toe genoodzaakt. Het dienstbodenberoep was zeer gewild, maar veel vrouwen kwamen terecht in de textielnijverheid of andere

Detail uit 'De Wereld is in rep en roer', houtsnede, 1e helft 19e eeuw

Coll. Van den Berg



met een Sabot op zij de gaar gien een Herzhurg haar handgolt vertoren.

zij wil met haar Sabot weide dag gefokkig tegen desen boom

Har Midiane leven bevalt haar uitnemend.

Word om haar an rone hand door de jongens bespot.

Detail uit 'Het leven en de handelwijze van Geesje', houtsnede, 17e eeuw

Coll. Museum Het Princessehof, Leeuwarden. Foto: Johan van der Veer



Lijftogt van het garnizoen uit Breda, gravure, 1637

Coll. Rijksmuseum-stichting, Amsterdam

slechtbetaalde vrouwenberoepen. Het spinnen was een vorm van thuiswerk voor veel vrouwen. Ook Willempje Gerrits verdiende thuis de kost aan het spinnewiel, symbool bij uitstek van de vrouwenarbeid. Ze beklagde zich daarover bij een vriendin, die daarop prompt haar 'huis-duivel' aan stukken sloeg en daarmee Willempje's plannen om - opnieuw - soldaat te worden kraakt bijzette. Vrouwenwerk werd veel lager betaald dan mannenwerk. Maritgen Jans ervaaarde dit aan den lijve. Van de vijf tot zes stuivers die ze per dag als vrouw verdiende in een zijdetwijnderij kon ze niet leven. Na haar transformatie tot man pakte ze haar oude beroep weer op en verdiende een beduidend hoger loon. Ze werkte zich zelfs in korte tijd op tot meesterknecht.

Detail uit 'Huiselijke bezigheden der Vrouwen', houtgravure, 1e helft 19e eeuw

Coll. Boerma. Foto: Thea van der Brink

Hoewel er in die tijd een ideaalbeeld bestond van vrouwen die zich in de voorhuwelijkse jaren voorbereidden op hun taak als huisvrouw en moeder, pakte dit voor meisjes uit de lagere klassen vaak anders uit. Velen van hen waren op zichzelf aangewezen en zij deden er alles aan om fatsoenlijk werk te krijgen. Veel jonge vrouwen kwamen echter in de prostitutie terecht. In alle grote steden van West-Europa,

en dus ook in het verstedelijkte Holland met zijn vele havensteden, had de prostitutie een enorme omvang. De garnizoenssteden van ons land waar - ook in vredetijd - veel soldaten gelegerd waren, trokken eveneens veel prostituées aan. De grote omvang van de prostitutie stond dus enerzijds in verband met de hoge huwelijkleeftijd en anderzijds met het gebrek aan goede arbeidsmogelijkheden voor vrouwen. Voor veel jonge vrouwen was de prostitutie de laatste uitwijkmogelijkheid om aan geld te komen. Een strenge veroordeling van de omringende samenleving viel hen dan te beurt. Het is opmerkelijk dat veel van de vrouwen-in-mannenkleren

hun stap naar het leger of de vloot voor de rechtbank legitimeren als een uiterste poging om het oneerbare beroep van prostitutie te vermijden. Maria van Antwerpen zegt dat zij 'zonder de hemelse voorziening van de wapens omgord te hebben, mogelijk tot dezelfde staat zoude vervallen zijn.' Ongetwijfeld hebben de vrouwen met dergelijke opmerkingen de rechters stroop om de mond willen smeren, maar hun verklaring was zeker niet ongegrond. Onvermijdelijk gevolg van prostitutie was immers het verlies van de maagdelijkheid. 'De vrees van onteerd te worden (heeft) altoos veel schrikkelijker indrukselelen op mijn gemoed als de dood



'Itale ce vegen, Botekernen, Waschalen, en wat meer, in het huisgezin veredichte woerd, door ca. 1800 en Vrouw uit een.

Te ZUTPHEN, in de Boekdrukkerij van W. C. WANSLEVEN.

gemaakt,' aldus Maria van Antwerpen. Wie geen maagd meer was, kon veel moeilijker een goed huwelijk afsluiten. Voor onze vrouwen, die door-gaans van lage afkomst waren en voor wie een huwelijk de kans bij uitstek vormde om een eervolle positie te verwerven, was het behoud van hun maagdelijke status van groot belang.

Wanneer mannen er niet of moeilijk in slaagden aan werk te komen, stond hen altijd nog de mogelijkheid open om soldaat of matroos te worden. Door de Tachtigjarige Oorlog en de land- en zeeoorlogen in de tweede helft van de zeventiende en in de achttiende eeuw was de vraag naar soldaten en matrozen bijzonder groot. Overal in het land werden jonge mannen (jongens vaak nog) geronseld als land- of zeesoldaat. Tevens was er werk volop op de koopvaardij-schepen van de VOC en de WIC (West-Indische Compagnie). Zoals gezegd lieten ook sommige vrouwen zich deze kans op werk niet ontgaan. De afstand tussen het civiele en het militaire leven was in die tijd veel minder groot dan nu het geval is. De burgerbevolking was nauw betrokken bij het leven van de militairen. Niet alleen werden de - ongehuwde - soldaten bij de burgerbevolking ingekwartierd, ook voor de voedselvoorziening waren zij daarop aangewezen. Ook vrouwen waren op allerlei manieren bij het militaire leven betrokken. Soms officieel, als soetelaarster of wasvrouw, soms op eigen initiatief als handelaarster, straatventster, naaister of prostituee. Het kwam vaak voor dat gehuwde vrouwen met hun echtgenoten meetrokken van de ene garnizoensstad naar de andere. De aanwezigheid van het leger in een stad bood vrouwen de mogelijkheid wat bij te verdienen. De vertrouwdheid met het militaire leven zette het patriotisme van sommige vrouwen in vuur en vlam en heeft hun beslissing om zelf soldaat te worden zeker beïnvloed.

De vrouwen in het leger en op de vloot

Van Maritgen Jans weten we hoe zij op haar vijftiende haar vermomming aannam: zij 'ging in de avond te Utrecht achter een kerf ende schoot aldaar het vrouwenkleed uit ende trok 's manshabijt aan, snijdende het haar af, zette een hoed op 't hoofd, pakkende haar klederen bijeen in een onbekende slaapstede haar latende noemen David Jans.' Op haar zestiende meldde ze zich als soldaat bij het leger, maar ze werd te jong bevonden. Dit is opmerkelijk gezien het feit dat in die tijd een jongen van veertien al soldaat kon worden. De weigering heeft te maken met het uiterlijk van 'David': als man verkleed ziet een vrouw er doorgaans jonger uit dan ze is. Van David werd niet geloofd dat 'hij' al zestien was. Maria van Antwerpen presenteerde zich zelfs als jongen van zestien, terwijl ze in werkelijkheid achtentwintig jaar oud was. Soldaten en matrozen droegen in die tijd nog geen uniform. De mannenmode van ruimzittende jakken en grote hoeden maakte het de vrouwen gemakkelijker hun vrouwelijke vormen te verhullen. Hun gladdere kin en hoge stem wekten geen argwaan: men veronderstelde immers met jonge jongens van doen te hebben.

De kans op ontdekking was altijd aanwezig. Maria van Spanjen werd maar liefst vijf keer ontmaskerd, wat haar echter niet de moed ontnam het elders opnieuw te proberen. Maria van der Gijsse werd verraden door de vrouw die haar tot de vermomming had aangezet. Van enkele vrouwen werd hun ware sekse pas ontdekt nadat ze op het slagveld gesneuveld waren. Anderen werden ontmaskerd door ziekte of doordat hen een lijfstraf was opgelegd. Het grootst was de kans op ontdekking aan boord van de schepen. In de volgepakte vooronders, waar de manschappen geen enkele privacy



Detail uit 'Als gij dees Nieuwe Wereld ziet...', houtsnede, ca. 1800

Coll. Van den Berg

hadden, moesten de vrouwen stalen zenuwen hebben gehad! De ware sekse van Maritgen Jans werd op volle zee ontdekt door een goede kameraad. Ze moest hem omkopen om te verhinderen dat ook anderen er lucht van kregen. Het zwijggeld verhinderde haar vriend echter niet om nu seksuele avances te maken. Door te dreigen met zelfmoord slaagde Maritgen erin haar geheim te bewaren. Een vrouwelijke VOC-matroos, Claus Bensen genaamd, werd haar stoere gedrag noodlottig. Na een drankgelag met haar bootgezellen plaste ze in het bijzijn van anderen als een vrouw. Annetje Barents werd in haar kooi bespied door een koksmat, die onmiddellijk ruchtbaarheid gaf aan zijn bevindingen. Geertuida van den Heuvel uit Amersfoort slaagde erin haar identiteit verborgen te houden. Zij was aan het begin van de negentiende eeuw korporaal bij de schutterij. Zij had haar 'schaamdelen door een ledere riem met een koperen gespede' om haar mannelijkheid te benadrukken. Pas na haar dood kwam haar vrouwelijke sekse aan het licht. De Italiaanse Catterina Vizzani, alias Giovanni Bordoni, droeg voor dit doel een 'lederen apparaat'. Ook Maria van Antwerpen vreesde ontdekking en het risico van ontoring nadien. In het bijzijn van haar kameraden hield ze daarom niet alleen altijd haar broek aan, maar ook



I. van Beverwijk,
*'Uitnemenheit
der vrouwen',
gravure, 2e helft
17e eeuw*

Coll. Stichting
Atlas van Stolk,
Rotterdam

'zeker precautie die de kuisheid mij niet kan doen zeggen.'

Ondanks dergelijke voorzorgsmaatregelen en het zorgvuldig geïmiteerde mannengedrag werd een kwart van de ons bekende vrouwen binnen enkele dagen gesnapt. Anderen leefden zo'n een tot zes maanden als man. De helft van de vrouwen hield de vermomming langer vol; de Duitse Catharin Rosenbrock bijvoorbeeld twaalf jaar, Maria van Antwerpen dertien jaar en Isabella Clara Geelvinck zelfs vijftien jaar. Maar de grootste eer op dit punt komt wellicht toe aan de vrouwen wier verhaal nooit is gedocumenteerd. Hun geheim is niet meer te achterhalen.

Compatriotes,
houtgravure, 1e
helft 19e eeuw

Coll. Van den
Berg

Redenen voor de vermomming

Veel van de gegevens die bekend zijn over vrouwen die als man leefden, zijn ontleend aan gerechtelijke archieven. De uitspraken die de vrouwen deden tijdens hun verhoor moeten op hun juiste waarde worden geschat. Ongetwijfeld hebben zij een zo positief mogelijk beeld van zichzelf willen geven en daarmee de werkelijkheid verdraaid. Desondanks ontstaat er op grond van hun uitspraken een redelijk beeld van de redenen waarom de vrouwen tot deze ongewone levenswijze zijn overgegaan. Het spreekt vanzelf dat allerlei aspecten van de tijd waarin de vrouwen leefden van invloed

zijn geweest op hun beslissingen. We noemden al het belang van de maagdelijkheid voor vrouwen tot aan hun huwelijk. Een huwelijk betekende in die tijd voor de meeste vrouwen dat zij jaren achtereenvolgende waren, terwijl bovendien de kindersterfte hoog was. Het betekende tevens de formele onderschikking van de vrouwen aan de wensen en het gedrag van hun echtgenoot. Dit moet voor veel vrouwen geen prettig vooruitzicht zijn geweest. De seksverwisseling gaf hen de mogelijkheid - althans voorlopig - aan zo'n huwelijk te ontkomen. Aan de andere kant bood de vermomming hen voordelen die zij als vrouw niet hadden. Het was gemakkelijker en veiliger om te reizen, de beroepsmogelijkhe-

den namen toe, hun loon was aanzienlijk hoger, en, zeker niet het minst belangrijke, als man viel hen een veel grotere achtung van de omringende samenleving ten deel. Uit de verhalen en de al dan niet fictieve (auto-)biografieën komt een viertal motieven naar voren voor de travestie van de vrouwen.

Een reden die veel respect afdwong en die daarom niet voor niets door de vrouwelijke soldaten en matrozen werd benadrukt, is hun vaderlands-lievendheid. In tijden van oorlog was er steeds een hausse van vrouwen die zich in vermomming aanmeldden om het vaderland te verdedigen. Ook Maria van Antwerpen gaf hoog op van haar liefde voor



De Vlaamsche Meid.

Op eene belende wijk.

Liefhebbers! hoort hoe een Vlaamsche meid,
Voor Napoleon zijn Mijnsziet,
Haar bloed ging wogen;
Zij sprak: ik heb ook wel moed,
Het geweer te dragen.
Met een korkorde op den hoed.
2. Haar Minnaar die viel in de klas,
Vermits hij achtien jaren was,
Met 't hart vol lijden,
Sprak zij: Zoetlief! wees niet ontsteld,
Wij moeten scheiden,
'k Ga mee naar het oorlogsveld.
3. Zou als haar minnaar, was weggegaan,
Trok zij terstond mant-kleeren aan,
Zooder mankeeren
Volgt zij haar minnaar, naar de stad Gené,
Heeft haar aangegeven
Als een kadet onbekend.
4. Zij diende als jager ontrent drie jaar
Heel onbekend bij haar minnaar,
Zij moest marcheeren
Met de arme gaan naar Duitschland,
Haar disfondseren,
Het meisje dat hield haar konstaar.
5. Zij heeft menig veldslag bijgewoond,
En haar kloekmoedigheid getoond,
Als een leeuwinne
Riep zij: moet ik op het slagveld,
Mee helpen winnen,
Want ik ben een grooten held.
6. Voor Austerlitz dijn vernardden slag,
Merf zij gekweitt teruggebragt,

Men ging haar wonden
Verbinden op heugelfde par,
Daar werd bevonden
Dat zij een eerbre dochter was.
7. Haar minnaar sprak: wat saag dit zijn,
Is dit de Liefste niet van mijn,
Die ik zie sterven? —
Neen, sprak zij: het heeft geen nood,
Mogt ik verwerpen,
Uw hart vóór mijn dood.
8. Het werd bekend gemaakt aan den Generaal,
Elk prees haar kloekheid al te maal,
Hoe kan het woenen,
Dat een vrouw haar moed betoond?
Spreek, wilt niet vrezen,
Opdat men uwen moed bezoont.
9. Mijn Generaal! 'k heb nu drie jaar
Gediend mit liefde voor mijn minnaar,
Dorst ik u vragen
Om de paspoort van mijn minnaar,
Ik was vrij van plagen,
Wierden wij samen een paar.
10. De Generaal die sprak: lief kind,
Omdat zij hem opropt bemint,
Ik zal accorderen:
Leef dan gelukkig als zijn bruid,
En u verzeeren
Een bruidstafeloot te besluit.

Te Amsterdam, bij G. v. J. LINDEN,
Egelentierstraat NN 200.

het vaderland. Een citaat uit haar autobiografie spreekt boekdelen: 'Een tweede opmerking, die my daar toe deede overgaan, was dat het Land sig in een omstandigheid bevond van krygsvolk nodig te hebben, soo dat my voorkwam nu een regte gelegenheid aentetrefen om myn liefde voor 't Vaderland te betoonen, en ik kan onberoemt met waerheyd getuygen, myn mannylyke moed my altoos hadde doen haken den vyand eens onder de oogen te sien.' Wanneer deze vrouwen na hun ontmaskering geen ander kwaad op hun geweten bleken te hebben, kon het gebeuren dat zij zelfs voor hun kloekmoedige gedrag werden beloond. Ene Margarita, die tijdens de Tachtigjarige Oorlog in het leger had gediend, werd afgeschilderd als een heldin. Trijntje Simons, alias Sijmon Poort, werd om reden van haar manmoedig gedrag met militaire eer begrepen. Haar vader plaatste een

gedenkteen op haar graf 'wijl zo vrome daad van een vrouwspersoon niet onbedacht behoort te blijven.' Sommige vrouwen werden zelfs door een koning of vorst beloond. Stadhouder Willem III kende de in Breda woonachtige Elisabeth Sommuruell een jaargeld van tweehonderd gulden toe voor haar krijgshaftige optreden in de oorlog van 1672 tot 1678 tegen Frankrijk. Pas nadat ze op het slagveld gewond was geraakt, werd haar ware identiteit ontdekt. Deze vrouw zou Maria van Antwerpen later tot voorbeeld strekken. De Spaanse Catalina de Erauso ontving van Filips IV een pensioen, en Maria Schellinck, een Vlaamse ex-soldate die gewond en ontmaskerd werd tijdens de slag bij Austerlitz, ontving in 1808 het ereteken van het Legioen van Eer van keizer Napoleon.

Een tweede motief voor de seksverandering is het gebrek aan economische mid-

delen van bestaan. Anna Alders antwoordde heel kort toen de rechtbank in Amsterdam haar in 1653 vroeg waarom ze mansklederen droeg: 'Uit armoe.' We zagen al dat Marigen Jans tijdens haar vermomming voor hetzelfde werk een veel hoger loon ontving. De relatieve welvaart in de provincies Holland en Zeeland in de zeventiende en achttiende eeuw bood de onderste lagen van de bevolking weinig soelaas. Een baan bij het leger of de vloot was dan zeer welkom. De koopvaardij-schepen van de VOC waren bij de vrouwelijke matrozen zeer in trek. Men hoopte in Indië een graantje mee te pikken van de rijkdommen van dat land. Ook bestond de indruk dat het land een paradijs was voor blanke vrouwen. Zij zouden er zeer geliefd zijn bij de handelslieden op de nederzettingen en hoopten er snel een goede partij te trouwen. Zes vrouwen die zich met dat doel als matros hadden ingescheept, werden in

Dit liedje, uitgegeven in Amsterdam in de 19e eeuw, doelt wellicht op Maria Schellinck

Coll. Van den Berg

'Smartlap' door A. Hölbing (1855 - 1929), gebruikt door kermiszaaiers, waarmee het verhaal wordt geïllustreerd van twee geliefden die elkaar terugvinden op het slagveld.

Coll. Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz. Museum für Deutsche Volkskunde, Berlin



1722 teruggestuurd nadat hun bedrog was uitgekomen.

Een derde reden die uit de documenten naar voren komt is van romantische aard. Veel vrouwen trokken het manshabijt aan om hun geliefde bij het leger of de vloot te kunnen volgen. De reis naar Indië duurde zes tot acht maanden, zodat het vertrek van man of verloofde een scheiding van minstens een jaar betekende. In de vele liedjes over ons onderwerp komt, naast de liefde voor het vaderland, dit romantisch motief veelvuldig naar voren. In 'Daar was laatst een meisje loos' ontpopt het meisje zich als het liefje van de kapitein. Andere liedjes eindigen met een huwelijk tussen de twee. Zo goed liep het niet altijd af. Maeyken Blomme wilde in 1611 bij haar geliefde

aan boord blijven. Na de ontdekking van haar ware identiteit werd ze 'crancksinnig'; daarop werd ze van boord gehaald en opgesloten in het Spinhuys van Middelburg. Engeltje Dirx werd in 1667 ontmaskerd nog voor het schip van wal gestoken was. Ze moest haar echtgenoot, die opperkuiper was, alleen laten gaan.

Hoe veelvuldig vrouwen een poging deden om in vermomming aan boord te komen blijkt uit de maatregelen die ertegen werden genomen. Uit het scheepsboek van de Arendsduin blijkt dat de schipper in 1712 'om het aan boord komen te beletten van die en andere vrouwen, die haar mochten willen verstecken, continueel, zobij dag als nacht twee schildwachten totdat in zee zijn geraakt achter op de kampagne

(bovenste achterdek van het schip) had gesteld.' Ondanks de pogingen om de vrouwen van boord te weren, was het oordeel over deze vrouwen doorgaans mild. Men respecteerde hun familiezin en de toewijding aan hun echtgenoten, kwaliteiten die ook toen hoog werden aangeslagen.

Het vierde motief betreft de seksualiteit. Hiervan is veel moeilijker na te gaan hoe zwaar dit voor de vrouwen heeft gewogen, omdat zij hierover tegenover het gerecht zelden waarheidsgetrouwe uitspraken zullen hebben gedaan. De vermomming als man was een uitstekende methode om een verhouding met een andere vrouw te verhullen.

Van deze methode heeft wellicht ook Francina Gunningh Sloet gebruik willen maken. Het veelbewogen leven van deze vrouw, die leefde aan het begin van de negentiende eeuw, bevat vrijwel alle aspecten van het leven-als-man. Francina is een buitenechtelijk kind dat al op haar zevende het huis van haar grootouders verlaat. Ze zwerft rond, wordt dienstbode en later soldaat. Meerdere keren wordt ze gearresteerd, nu eens wegens diefstal, dan wegens desertie uit het leger, maar haar ware gedaante houdt ze geheim. Dan gaat ze, nog steeds vermomd als man een relatie aan met ene Alida Landeel en vertrekt met haar aanstaande bruid naar haar schoonouders in Apeldoorn. Ze doet zich voor als Francina Gunningh Sloet, heer van Amerongen. Het ontbreekt haar echter aan de benodigde papieren om deze adellijke afkomst te staven. Ze wordt bestraft en naar de gevangenis gestuurd. Pas daar komt, bij een medische keuring, haar vrouwelijke identiteit aan het licht. Dit bedrog komt haar op drie jaar gevangenisstraf te staan.

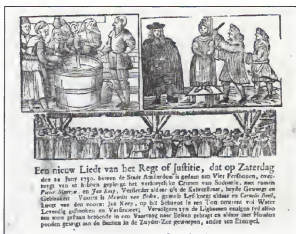
Ook kan hermafroditisme voor bepaalde vrouwen aanleiding zijn geweest zich in mannenkleden te hullen.

Hermafroditisme, een vorm van biologische interseksualiteit waarbij zowel mannelijkheid als vrouwelijke geslachtsorganen voorkomen bij een individu, stond in de zeventiende en achttiende eeuw sterk in de belangstelling. Een van geval, te weten Anne Jacobs, is bekend dat zij in 1675 van de rechtbank te Harderwijk toestemming kreeg om mannelikeren te dragen 'alzo zij zeit meer een man als een vrouw te zijn.' Hendrickgen van der Schuyr werd ervan beschuldigd dat zij eerst als vrouw en later als man relaties met andere vrouwen had onderhouden. Ondanks de getuigenis van haar minnares Trijntje Barents dat 'Hendrickgen loosde uit de roede ofte schafte ter lengte van een halve pink', concludeerde de rechtbank toch dat Hendrickgen een vrouw was. Ze werd veroordeeld wegens tribadie, dat wil zeggen seksuele omgang met een andere vrouw. Door wetenschappers in de negentiende eeuw werd Hendrickgen geïdentificeerd als een pseudohermafrodit, dat wil zeggen als iemand die biologisch man of vrouw is, maar min of meer de uiterlijke kenmerken van het andere geslacht vertoont.

Ten tijde van de Republiek werd seksualiteit steeds meer een terrein dat met schaamte en zwijgen was omhuld. De seksuele openheid die er was, was een voorrecht van mannen; vrouwen werden geacht op dit gebied veel terughoudender te zijn. Binnen een huwelijk was het heteroseksuele geslachtsverkeer de enige norm. Er was een sterke afkeuring van wat 'abnormaal' was. Sodomie, een term die in de negentiende eeuw werd vervangen door homoseksualiteit, was dan ook streng verboden. Tribadie, seksuele omgang tussen vrouwen, was evenzeer verboden. Deze term ontstond later dan sodomie. Het verschijnsel was nagenoeg onbekend en relaties tussen vrouwen werden nauwelijks serieus genomen. Voor

vrouwen die verliefd werden op een andere vrouw was het dan ook moeilijk hun gevoelens te plaatsen: zij moest wel een man zijn, zo werd gedacht. Een voorbeeld van deze redenering is het geval van Maeyken Joosten. Zij was al dertien jaar getrouwd en had vier kinderen toen zij verliefd werd op een jong meisje, Bertelmina Wale. Maeyken overtuigde haar vriendin dat ze eigenlijk een man was en de twee gaven elkaar trouwbeloften. Maeyken verliet haar gezin en kleeedde zich in mansklere. Tegen Bertelmina wendde ze voor herdoopt te zijn als Abraham Joosten en officiële toestemming te hebben om te trouwen. Dat gebeurde in 1606, maar nog in hetzelfde jaar werd Maeyken veroordeeld tot levenslange verbanning uit Leiden. Opmerkelijk is dat zij veroordeeld werd wegens sodomie, de term tribadie werd nog niet gebruikt. Ongeveer tachtig jaar later werden in Leiden opnieuw twee vrouwen veroordeeld die met elkaar in het huwelijk waren getreden. Hun straf was lager dan die van Maeyken Joosten: twaalf jaar verbanning uit de stad en een verbod om weer samen te wonen.

Bij Maria van Antwerpenlijktspraakte zij van transsexualiteit: zij voelde zich man, zonder dat ze de daarbijbehorende geslachtskenmerken vertoonde. In haar autobiografie beklagt ze zich: 'het heeft



my selver dikmaals verbolgen gemaakt, dat Mevrouw de Natuur soo onmededoogend, tegens myn neyging en gemoets driften, met my gehandelt heeft.' Voor de rechtbank verklaarde ze 'in de natuur een manspersoon' te zijn. Maria trouwde de eerste keer in 1748 met Johanna Kramers, die niet op de hoogte was van Maria's ware sekse. Het is niet waarschijnlijk dat het Maria om een seksuele relatie met een vrouw te doen was, want in de drie jaar dat het huwelijk duurde kwam Johanna niet achter haar geheim. In 1762 trouwde Maria opnieuw, dit keer met Cornelia Swartzenburg die wel van Maria's ware aard op de hoogte was. Beide partijen konden door het huwelijk hun gedrag de schijn van legitimiteit geven: Cornelia had een echtgenoot nodig omdat ze zwanger was en Maria zou als gehuwd man met kind nog minder verdenking op zich laden. Na zeven

Zgn. 'Vliegend blaadje' uit: Schouwtonnel der Geëxecuteerde als ingedagde over de verfoelike misdaad der sodomie, 1730

Coll. Gemeentearchief Haarlem. Foto: Frank van der Wijden

*Maggie van Antwerpen
In kennel van my all secret?*

Maria van Antwerpen onderkent haar eerste drie verhooren als man. Tijdens haar vierde verhoor bekende ze dat ze een vrouw was en tekende met haar eigenlijke naam.

*maria van Antwerpen
In kennel van my all secret?*

Coll. Streekarchief-dienst Hollands Midden, Gouda

Jeanne d'Arc, foto van gravure, 19e eeuw

Uit: A. Holtmont Die Hosenrolle, Das Weib als Man, München 1925

jaar huwelijk werd Maria in Gouda door een oude kennis herkend, waarna het bedrog niet langer vol te houden was. Ze werd voor de tweede keer veroordeeld tot verbanning. In 1781 is Maria van Antwerpen in haar geboorteplaats Breda overleden. Ze werd 'van de armen' begraven.

Wat inspireerde de vrouwen tot travestie?

Een of meerdere van de hierboven genoemde motieven zullen de meeste van onze vrouwen tot hun bijzondere gedrag hebben aangezet. Maar hoe kwamen zij op het idee om voor zoiets ingrijpends als een sekseverwisseling te kiezen? Soms kenden de vrouwen voorbeelden ervan uit hun omgeving. Maria van Antwerpen kende het verhaal van twee vrouwen die zo'n tachtig jaar eerder in Breda hadden gewoond. Elisabeth Sommurell leefde er van het pensioen dat haar was toegekend door stadhouders Willem III. De Engelse Mary Read, ex-matroos en pirate, dreef een herberg in Breda. In andere gevallen zette iemand uit de omgeving aan tot gedaanteverwisseling, zoals bij Maria van der Gijse. Zij trok bedelend rond op de Veluwe met niets dan vodden aan haar lijf. Tijdens haar verhoor in 1743 door het Hof van Gelderland vertelde ze 'dat den eenen boer haar een broek en den ander haar een wambuijs gaven en dat die zeijden, ze sou nu maar soldaat worden.'

Travestie was een onderwerp dat in de zeventiende en achttiende eeuw sterk in de belangstelling stond. In binnen- en buitenland verschenen tientallen liederen, romans en toneelstukken over het thema van de verklede vrouwen. Een geaccepteerde vorm van kortstondige travestie was de verkleeding tijdens carnaval. Grietje Claes vertelde de Amsterdamse rechtbank in 1659 dat ze dit feest had aange-



grepen om haar nieuwe rol als man op te pakken. Ze hoopte op deze manier zo onverdacht mogelijk te blijven omdat 'het met de vastenavond sal doorgaan.'

Het voorbeeld van de stoere Kenau Simonsdochter Hasselaar, die een belangrijke rol had in de verdediging van Haarlem in 1573, sprak eveneens tot de verbeelding. Het zinnebeeld bij uitstek van de kracht van de Republiek in tijden van oorlog was de Hollandse Maagd, veelvuldig afgebeeld op wapens, munten en prenten, met een speer in de hand.

Ook het beroemde levensverhaal van de vijftiende-eeuwse Franse Jeanne d'Arc, ofwel de Maagd van Orleans, bevat veel aspecten die onze vrouwelijke soldaten en matrozen zullen

hebben aangesproken. Om te ontsnappen aan het huwelijk dat haar ouders voor haar hadden gearrangeerd, kleeftte ze zich als man en kon zo haar status van maagd veilig stellen. Te vuur en te paard bestreed ze de innamen van Frankrijk door de Engelsen. Ze werd een nationale heldin, nu eens afgebeeld in mannenklederen, dan weer als vrouw, soms als heilige, soms ook als heks. Haar maagdelijkheid werd beschouwd als de kroon op haar heldendaden.

De maagdelijke status speelt ook een rol in de vele legenden van heiligen die als man hadden geleefd. De legende van de 'baardheilige' Sint Ontcommen, ook wel Wilgefortis genaamd, was alom bekend in West-Europa. Deze dochter van een heidense koning van Portugal, die zich tot het Christendom had bekeerd, weigerde zich te laten uithuwelijken aan de koning van Aacillee, eveneens een heiden. Haar hemelse smeekebden om haar dit lot te besparen werden beloofd, want 'aan haar maagdelijke kin ontsproot een welige baard.' Over de legende van Euphrosina zijn in de achttiende eeuw meerdere boeken verschenen. Deze vrouw, die in de vijftende eeuw in Alexandrië zou hebben geleefd, was dermate godvruchtig dat zij haar leven in een klooster wilde doorbrennen. Ze knipte haar haren af, liet haar kruin scheren en trad in in een monnikenklooster. Volgens de legende zou haar fraaie gezicht de andere monniken, die overigens niets wisten van haar ware gedaante, van hun devotie hebben afgeleid. Daarna leefde zij achtendertig jaar in isolement in het klooster. Later is Euphrosina beschermheilige van de Orde der Karmelieten geworden.

Heel populair in de zeventiende eeuw was het verhaal over pausijn Johanna, een vrouw die in de negende eeuw ruim twee jaar lang paus van Rome zou zijn geweest. Het overtuigende bewijs hiervoor



Gravure uit: Andreas Gottfried, Historia de Vita Fatis et Morie S.Euphrosynae Virginis, Nuernberg 1753

Coll. Nederlands Carmelitaans Instituut, Boxmeer



Gravure uit: *Het leven van Pausin Johanna, Amsterdam 1722. Johanna brengt haar kind ter wereld.*

Coll. Bibliotheek
Rijksuniversiteit
Leiden

heeft men echter nooit kunnen leveren, ook al waren er aan het einde van de zeventiende eeuw al meer dan vijfhonderd boeken over haar verschenen. Het verhaal ging dat Johanna, een geleerde vrouw uit Duitsland zich vermomd als man tot paus had laten kiezen, maar dat aan haar bedrog een einde kwam toen ze op straat, niet ver van de Sint Pieter een kind ter wereld bracht. Het verhaal van pausin Johanna was inzet in de strijd tussen protestanten en katholieken, die pausin Johanna naar het rijk der fabelen verwezen.

Uit deze en andere voorbeelden blijkt dat de vrouwelijke travestie geen geïsoleerd verschijnsel was. Travestie was in de zeventiende en achttiende eeuw een verschijnsel waarover veel geschreven en gesproken, ja zelfs gezongen werd. De waardering of veroordeling ervan was afhankelijk van de mate van succes en van de motieven die de verklede vrouwen aanvoerden.

Na 1800 verdwijnt het verschijnsel vrij plotseling door een samenspel van factoren. De man-vrouwverhouding verandert onder invloed van nieuwe maatschappelijke inzichten; vrouwen blijven ondergeschikt aan het gezag van hun echtgenoten, maar hun plaats in het gezin als moeder en echtgenote wordt langzaam ook in de volksklassen meer gewaardeerd. Dit is een van de effecten van de niet aflatende pogingen van de burgerij om haar normen en opvattingen van een beschaafde samenleving op de lagere klassen over te dragen. Door de opkomende industrialisatie nemen de beroepsmogelijkheden voor vrouwen toe, zodat uitstel van het huwelijk niet langer noodzakelijk is. De gemiddelde huwelijksleeftijd wordt dan ook lager. In de Code Napoléon, het nieuwe wetboek dat door Napoleon wordt ingevoerd, is sodomie niet langer strafbaar. Hierdoor hoeven vrouwen die van een andere vrouw houden niet langer om die reden hun

identiteit in te wisselen. De enorme groei van de bureaucratie na 1800 is eveneens van invloed op het verdwijnen van het travestieverschijnsel. De burgerlijke stand wordt ingevoerd, zodat de persoonsgegevens van elke Nederlander geregistreerd staan, uiteraard met inbegrip van het geslacht. Ook de invoering van medische keuringen en van de militaire dienstplicht vormen een belemmering voor het spel met namen en sekse.

In de negentiende eeuw vinden we vormen van vrouwelijke travestie terug bij de hogere klassen, zoals bij Meriora Gillibrand. Deze vermomde vrouw, alias Monsieur Hawarden, trok zich, vermoedelijk na een liefdesdrama, terug op een landgoed in de Ardennen. Pas op haar sterfbed werd haar vrouwelijke identiteit ontdekt. Op haar graf zijn haar beide namen te lezen. Met name in bepaalde kunstenaarskringen is het verschijnsel nu omgeven door erotiek en koket-

Graf Meriara
Gillibrand,
Ligneuville

Foto: Ingrid van
Hoorn, 1991

terie. In veel gevallen gaat het om kortdurende travestie en de ware identiteit van de vrouwen is doorgaans bekend. Het dragen van een broek wordt nu ook symbool voor de emancipatiestrijd, waardoor de travestie een politiek element gaat bevatten. Uiteraard blijft de vrouwelijke identiteit van de emancipatiestrijdsters-in-broek niet verhuld.

De pacificatie van West-Europa, de afname van het oorlogsgewoel, betekend een sterke vermindering van de vraag naar soldaten en matrozen. In gebieden waar voornoemde ontwikkelingen zich later voordoen, duiken dan nog steeds vrouwen-in-mannenkleren op, zoals ten tijde van de Napoleontische oorlogen, de Amerikaanse burgeroorlog en in Zuid-Amerika. Incidenteel treffen we nu nog voorbeelden aan van sekseverwisseling door vrouwen, zoals in het gebied aan weerszijden van de Joegoslavisch-Albanese grens. Het is een streek waar onder invloed van een strenge hiërarchie tussen mannen en vrouwen en een sterk patriarchale krijgerscultuur sommige meisjes als jongens worden opgevoed. Deze 'gezworen maagden' maken, ook al is het bekend dat zij biologisch vrouwen zijn, deel uit van de mannenwereld en worden ook als zodanig geaccepteerd.

Tone, geboren in
Noord-Albanië.
Besloot op 9-jarige
leeftijd de zoon te
worden die haar
ouders zo wanho-
pig wensden. Foto:
Joegoslavië, 1970.

Coll. Grémaux,
Nijmegen



Het grensoverschrijdend gedrag van vrouwen in een mannenrol is niet beperkt gebleven tot de zeventiende en achttiende eeuw, ook al verandert het verschijnsel daarna ingrijpend van karakter. Met de emancipatiegolven in de twintigste eeuw is de aandacht voor het verschijnsel nieuw leven ingeblazen, zoals blijkt uit de grote hoeveelheid onderzoeken op dit terrein. Deze onderzoeken gaan soms ook verder terug in de tijd en verwijzen zelfs naar krijgshaftige vrouwen in de Griekse mythologie, waarin de Amazonen zo'n prominente plaats hadden. De 'vrouwen die als mannen leefden' die hier zijn gepresenteerd zijn daarom meer dan slechts uitzonderingen in hun tijd. Wel nemen zij in de eeuwenlange traditie van de

vrouwelijke travestie een geheel eigen, bijzondere plaats in.

Ingrid van Hoorn

Deze tekst is grotendeels gebaseerd op het onderzoek en de publikatie van R. Dekker en L. van de Pol: Rudolf Dekker en Lotte van de Pol, Vrouwen in mannenkleren. De geschiedenis van een tegendraadse traditie. Europa 1500 - 1800, Amsterdam, 1989

Verdere literatuur:

Rudolf Dekker en Lotte van de Pol, Daar was laatst een meisje loos. Nederlandse vrouwen als matrozen en soldaten. Een historisch onderzoek, Baarn, 1981

F.L. Kersteman, De Bredasche heldinne, of merkwaardige levensgevallen van Maria van Antwerpen, Den Haag, 1751. Heruitgave: R.M. Dekker, G.J. Johannes en L.C. van de Pol, Hilversum, 1988

